

викладач англійської мови
кафедри мовної
та міжкультурної комунікації
Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка

ТИПИ УКРАЇНІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ М. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» ТА «НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ»

Постановка проблеми. Взаємопроникнення споріднених мов – звичайне явище. Русизми, чи росіянізми, як їх ще номінують, поширені в українській мові, а українізми – в російській. Українська мова поповнила лексико-семантичний та фразеологічний склад російської мови та її стилістичний ресурс.

На сьогодні немає словника українізмів російської мови, хоч вони й зафіксовані в лексикографічних джерелах – тлумачному словнику В. Даля, словнику сучасної російської мови в 17-ти томах та ін.

Ступінь досліджуваності. Проблема запозичення в широкому ракурсі вивчали такі вчені, як Б. Ажнюк, Д. Баранник, Н. Диб'як, Ю. Жлуктенко, Ю. Карпенко, Т. Кияк, Л. Мацько, О. Стишов, Л. Струганець та ін.

Російсько-українські мовні зв'язки досліджували О. Горбач, Г. Іжакевич, Т. Космеда, М. Кочерган, Г. Мацюк, Н. Озерова, Д. Мірошник, Т. Черторизька та ін.

Низка вчених вивчали українізми у художніх текстах М. Гоголя, зокрема Василь Чапленко зазначає, що українська «стихія в мовній свідомості письменника мала особливу вагу» [11; 6]. Дослідник уважає, що «вивчення українізмів у мові М. Гоголя треба ставити в одному плані з вивченням українських зв'язків» [11; 6].

Мета цієї наукової розвідки – простежити особливості функціонування українізмів у художньому тексті. Звертаємося до культурних джерел укралення українізмів у російське художнє мовлення – це художні тексти Миколи Гоголя «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом», в яких використано систему оказіональних і мовних українізмів.

Виклад основного матеріалу. Микола Гоголь – письменник, виток творчості якого, як відомо, знаходяться в українській культурі. Українець за походженням, він добре знав український фольклор. Саме українська усна народна творчість наповнила уяву письменника, що створила «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Миргород», «Тарас Бульба», «Ніч перед Різдвом».

Як зазначає М. Шкандрій, «Гоголь і не міг, і не хотів відщуритися своєї малоросійської душі, байдуже, жив він у Петербурзі чи в Італії» [12, с. 169]. То, вочевидь, закономірно, що твори письменника насичені українізмами.

У художніх текстах М. Гоголя традиційно виокремлюють систему різновидів українізмів: це лексичні, лексико-семантичні, фразеологічні і морфологічні українізми, а також український синтаксис.

В. Чапленко слушно наголошує, що «українізми в мові Гоголя можна поділити на такі групи: 1) прямі «свідомі» українізми; 2) стилізація під українські мовостилі (їх можна б іще назвати непрямими «несвідомими» українізмами, українізмами-кальками; 3) «невільні» українізми, що повстали внаслідок схрещення двох мов – української й російської – у свідомості Гоголя... Прямі «свідомі» українізми наявні тільки у творах з українською тематикою. Їхнє стилістичне призначення – створення українського історичного й локального колориту. Як мовні явища – це а) лексичні локалізми, що охоплюють етнографічно-побутове та історичне життя українського народу, б) діалогічні звороти, в) окремі неперекладені вислови, переважно фразеологічного характеру. Лексичні українізми – це лексичні українізми в Гоголеві мові... Вставляючи ці українізми в російський контекст, Гоголь відтінює їх як іншомовні, неросійські елементи» [11, с. 18].

Унаслідок аналізу художніх текстів «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом» було виявлено різні типи українізмів. Серед них найбільше лексичних і лексико-семантичних, що за частиномовною приналежністю репрезентують іменники, наприклад: *баба, бандура, варенуха, гопак, горлиця, гречаник, діжа, дукат, жупан, запаска, каганець, кобеняк, кобза, кунтуш, кухоль, макітра, намітка, очіпок, паляниця, переполох, покуття, плахта, скриня, сопілка, сукня, черевик, чуприна* та ін. Подібні лексеми кваліфікують як екзотизми.

Як відомо, екзотизми – це «слова чи вислови, запозичені з інших, переважно маловідомих мов» [7, с. 147]. Утім, українську мову не можна віднести до маловідомих. Тому таке тлумачення вважаємо дещо некоректним. На думку Т. Космеди, екзотизми – це безеквівалентна лексика, запозичена іншою мовою, що слугує для назви предметів чи понять певної лінгвокультури. Проте мовознавець виокремлює й критерії, за якими безеквівалентну лексику можна кваліфікувати як екзотичну. Це, насамперед, частота вживання слова, його належність до активно чи пасивного складу мови. Екзотичність зникає, якщо безеквівалентну лексику, запозичену кількома мовами, активно вживають носії цих мов, наприклад, рос. *борщ, вареники, укр. пельмені, ци* та ін. на сьогодні втратили статус екзотизму [5, с. 174].

У тексті М. Гоголя зустрічаємо чимало українських фразеологізмів, що мають відповідники в російській мові, однак саме українські фразеологізми використані письменником для підкреслення українського національного колориту: *заплювала сатана очі, перевести дух* та інші.

Серед лексичних запозичень й українські оніми, які М. Гоголь активно вживає. Як відомо, предметом досліджень ономастики є географічні назви та власні імена різних типів [10]. Ономастика – триєдина наука (поєд-

нання лінгвістики, історії та географії), а оніми – це передусім конкретні лексеми, тому й повинні вони вивчатися лінгвістичними методами, але не без допомоги суміжних гуманітарних та точних наук. Переконливо про це пише О. Суперанська: «Ономастика в різних її розділах може використовувати дані багатьох наук, може навіть користуватися деякими робочими прийомами останніх, відповідно пристосовуючи їх для своїх цілей, але не може використовувати методи й напрямки інших наук, так як вона має справу тільки з мовним матеріалом, який може бути досліджений лише за допомогою лінгвістичних методів» [9, с. 183].

У тексті М. Гоголя мають місце українські особові імена (*Кіндрат, Панас, Микита, Оксана, Солоха, Одарка, Андрій, Тарас, Остап, Дмитро, Адам, Хвеська, Вакула* та ін.), імена по батькові (*Фома Григорович, Осип Никифорович* та ін.), прізвища (*Шпонька, Бурульбаши, Цупчевська, Товкач* тощо) і прізвиська (*Чуб, Підкова, Касьян, Свербигуз, Горобець, Бородавка, Колопер, Густий*).

Широко подав М. Гоголь й українські топоніми: *Миргород, Ніжин, Диканька, Сорочинці, Гадяч, Полтава, Чорне море, Дніпро, острів Хортиця*.

Основне призначення топонімів, як відомо, – фіксація й «прив'язка» назви до того чи іншого місця на поверхні Землі. Крім того, топоніми – не лише назва певного географічного об'єкта, а історичний слід на карті, в якого є історія, мовне походження, певне етимологічно-сміслові значення, прагматика [13]. Як зазначив Ю. Карпенко, кожен топонім – це своєрідний документ, семантика якого може чітко вказати на час та історію виникнення його. Адаже в ньому криються прикмети тієї епохи, в якій вони зародились [4, с. 46–50]. Микола Гоголь репрезентував актуальні антропоніми й топоніми своєї епохи.

Якщо розглядати тематичну класифікацію українізмів, то серед них виокремлюємо тематичну групу «Будівлі та їхні частини», що репрезентована такими лексичними одиницями, як *сіни, хата* та ін., порівн.: «ХАТА ж. южн. зап. хатка, хаточка; хатина, -нка, хатишка; хатища; изба, домишко, халупа; хата буває: турлучная или плетневая, камышовая, мазанка, битая, земляная и лимпачная, бревенчатая, из дикого камня» [3, т. 4, с. 543].

У повістях «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом» функціонують також слова, що репрезентують тематичну групу «Їжа», де виокремлюємо назви страв – *галушки, киши, корж*, що виокремлені М. Гоголем у його словничку з відповідними поясненнями [1, с. 94], а також назви *напоїв*, наприклад *горелка*, порівн.: «Не жалей, Фома, *горелки* православним християнам! И Фома, с подбитым глазом, мерял без счету каждому пристававшему по огромнейшей кружке» [2, с. 237].

У тексті М. Гоголя чимало *назв одягу, його елементів*, зокрема *прикрас*, що є складниками тематичної групи «Одяг», порівн.: *свитка* («Стойте, стойте! Дайте мне разглядеть вас хорошенько, – продолжал он, поворачивая их, – какие же длинные на вас *свитки!* Экие *свитки!* Таких *свиток* еще и на свете не было. А побегу который-нибудь из вас! Я посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшись в полы»). В. Даль подає таке тлумачення цього екзотизму: «Свита, свитка ж. (вероятно от свивать, в знач. кутать, одевать) – верхняя, широкая долгая одежда вообще. Совлек свиту свою, даде нищему, и бысть наг, Мин. Свитка сера, да воля своя. | Малорос. широкая, долгая запашная одежда, без перехвата, обычно с видлогою, кобеняком, кобкою, куколем; [3, т. 4, с. 148]. *Сукня* – лексико-семантичний українізм, ужитий у тексті повісті «Ніч перед Різдвом» («Сукня ж. южн. зап. одежда, платье» [3, т. 4, с. 358]).

Поширені в тексті М. Гоголя й одиниці, що належать до тематичної групи «Гроші», серед них й екзотизми, порівн.: *червонець* («...по благородному обычаю, не могли удержать в кармане своем копейки; что здесь были те, которые дотеле червонец считали богатством, у которых, по милости арендаторов-жидов, карманы можно было выворотить без всякого опасения что-нибудь выронить» [2; 115]), *гривня* («Канцелярист и волостной писар третьего году взяли синей китайки по шести *гривен* аршин» [1, с. 100]), *пивкопы* («Моя жинка купила прошлый год на ярмарке кочергу, дала *пивкопы*, – та ничего... не больно» [1, с. 124]). М. Гоголь пояснює значення деяких грошових одиниць, розуміючи, що читачу вони можуть бути не зрозумілі, оскільки репрезентують групу екзотизмів, порівн.: «*Пивкопы*, двадцать пять копеек» [1, с. 94].

Тематична група «Людські почуття та дії» представлена такими лексико-семантичними українізмами, як *смутно* («Молодые козаки ехали *смутно* и удерживали слезы, боясь отца, который, с своей стороны, был несколько смущен, хотя старался этого не показывать» [2, с. 105]), *раскидано* («Кто их знает! У нас их *раскидано* по всему степу: что байрак, то козак» (что маленький пригорок, там уж и козак» [2, с. 100]), *колядовать* («Колядовать у нас называется петь под окнами накануне рождества песни, которые называются колядками. Тому, что колядует, всегда кинет хозяйка, или хозяин, или кто остается дома колбас, или хлеб, или медный грош, чем кто богат...» [1, с. 97] – так пояснював М. Гоголь це слово в тексті повісті «Ніч перед Різдвом»).

Крім того, простежуємо українізми тематичної групи «Музичні інструменти», наприклад, *бандура*. Лексема *бандура* і, відповідно, *бандурист* функціонують у повісті «Тарас Бульба» [2, с. 108, 180]. Ці слова ввійшли до складу тлумачного словника В. Даля з відповідними позначками, порівн.: «**БАНДУРА** ж. музыкальное орудие, весьма похожее на лютню или на балалайку, с округлым кузовом и металлическими струнами; на ней играют перышком, как на турецкой домре. | У нас (малорос.) бандурой зовут торбан, который гораздо больше и пузастее, а играют на нем пальцами, по-гитарному. Бандурный или торбанный строй весь в один лад (аккорд), а струн бывает много, но не всегда равно. Бандурист м. бандуристка ж. игрок на бандуре. Бандуристы или торбанщики бывали прежде в каждом порядочном барском дворе Малороссии, и казаки плясали и пели с бандурами. Бандурить, бренчать, заниматься музыкой для забавы; упуская дело» [3, т. 1, 44].

В аналізованому тексті є й інші українізми тематичної групи «Господарські інструменти», як, наприклад, *секира* та тематичної групи «Назви людей за родом їхньої діяльності», як, наприклад, *крамар*. Обидві лексеми

зафіксовані в словнику В. Даля, порівн.: «**Секира** церк. стар. южн. зап. сокера, топор. Секира, оружие в виде топора, топорок, чакан [3, т. 4, с. 171]. «А вот тот, душечка, что, вы видите, держит в руках *секиру* и другие инструменты, – то палач, и он будет казнить» [2, с. 191]. **КРАМАРЬ**, Крамница, ж., зап. мелочная лавка. Крамарить чем, торговать по мелочи. Крамарство, промысел крамаря, мелочная торговля. Крам м. мелочной, бабий, щепетильный товар [2, т. 2, с. 184]. Наведемо контекст М. Гоголя: «*Крамари* под ятками сиділи с кучами кремній, огнивами и порохом» [2, с. 112].

У М. Гоголя чимало *морфологічних українізмів*. До цієї категорії віднесемо такі слова, як субстантивованій український прикметник *старá* (а не *стáрая* чи *старуха*), порівн.: «– Ну, хлопцы, полно спать! Пора, пора! Напойте коней! А где старá? (Так он обыкновенно называл жену свою.) Живее, старá, готовь нам есть: путь лежит великий!» [2, с. 103] чи рог для *пороху* (рос. – рог для *пороха*), тобто в цьому разі використано українську флективну форму, порівн.: «На стенах – сабли, нагайки, сетки для птиц, невода и ружья, хитро обделанный *рог для пороху*, золотая уздечка на коня и путы с серебряными бляхами» [2, с. 98]; прислівник *молчаливо* (рос. – молча), порівн.: «Все три всадника ехали *молчаливо*. Старый Тарас думал о давнем: перед ним проходила его молодость, его лета, его протекшие лета, о которых всегда плачет козак, желавший бы, чтобы вся жизнь его была молодость» [2, с. 105].

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що художні тексти Миколи Гоголя насичені різнотипними українізмами, які гармонійно вплетені в канву його російськомовного тексту, збагачуючи стилістичний ресурс російської мови. Серед них більшість – це оказіональні, мовленнєві українізми, однак мають місце й мовні, що ввійшли в систему російської мови (напр., *бандура*, *бандурист*).

Перспектива цього наукового дослідження полягає в необхідності систематизації українізмів російської мови (оказіональних, мовленнєвих чи тих, що збагатили систему російської мови) для створення відповідного словника.

Література:

1. Гоголь Н.В. Собр. соч. : В семи томах, Т. I : Вечера на хуторе близ Диканьки / Н.В. Гоголь ; Под общ. ред. С.И. Машинського и М.Б. Храпченко. – М. : Худ. лит., 1976. – С. 94, 100, 133.
2. Гоголь Н.В. Повести / Н.В. Гоголь. – Л. : Худ. лит., 1987. – С. 115, 105, 98, 108, 180, 181, 112, 104, 124, 103, 237.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 томах – / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978 : Т. 1. – С. 44; Т. 2. – С.184; Т. 3. – С. 148, 171, 358, 543.
4. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв / Ю.О. Карпенко // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46–50.
5. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
6. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики / Э.М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1974. – 384 с.
7. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – 844 с.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
9. Суперанская А.В. Теория и методика ономастических исследований / А.В. Суперанская, В.Э. Сталтмане, Н.В. Подольская и др. – М., 2007. – 163 с.
10. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук / В. Ташицкий // Вопросы языкознания. – 1961. – № 2 – С. 3
11. Чапленко В. Українізми в мові М. Гоголя / В. Чапленко ; за ред. Я.Б. Рудницького Ч. 2. – Авгсбург, 1948. – 27 с.
12. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій ; пер. П. Тарашук. – К. : Факт, 2004. – 496 с.
13. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К. : «Знання», 1998 – 432 с.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://faqukr.ru/osvita/37019-toponim-ce-shho-take-klasifikacija-ta-vidi.html>.

Анотація

Г. НАМАЧИНСЬКА. ТИПИ УКРАЇНІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ М. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» ТА «НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ»

У статті досліджуються особливості функціонування українізмів. Основна увага зосереджена на художніх творах М. Гоголя. Було виокремлено систему різновидів українізмів: це лексичні, лексико-семантичні, фразеологічні і морфологічні українізми, а також український синтаксис.

Ключові слова: українізми лексико-семантичні, фразеологічні, морфологічні.

Аннотация

Г. НАМАЧИНСКАЯ. ТИПЫ УКРАИНИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ Н. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» И «НОЧЬ ПЕРЕД РОЖДЕСТВОМ»

В статье исследуются особенности функционирования украинизмов. Основное внимание сосредоточено на художественных произведениях Н. Гоголя. Была выделена система разновидностей украинизмов: это лексические, лексико-семантические, фразеологические и морфологические украинизмы, а также украинский синтаксис.

Ключевые слова: украинизмы лексико-семантические, фразеологические, морфологические.

Summary

**H. NAMACHYNSKA. TYPES OF UKRAINIANISMS IN GOGOL'S TEXT
«TARAS BULBA» AND «NIGHT BEFORE CHRISTMAS»**

The article deals with the specificity of the ukrainianisms. Special attention is paid to the vision of Gogol's text. It has been singled the ukrainianisms' system varieties: lexical, lexical-semantic, morphological and phraseological ukrainianisms and the ukrainian syntax.

Key words: lexical-semantic ukrainianisms, phraseological, morphological.